PRIMITIIVSEST JA TEADUSLIKUST MÕTLEMISEST

Kuulus prantsuse filosoof Comte püstitas oma „Positiivse filosoofia kursuses" möödunud sajandi kolmekümnendail aastail seaduse, mille järgi inimese vaim oma arenemises läbib paratamatult kolm staadiumi: teoloogilise, metafüüsilise ja positiivse. Esimene, teoloogiline staadium on iseloomustatud kõigepealt sellega, et temal seletatakse kõiki loodusnähtusi mingi nende taga seisva t a h t e läbi. Niisugune vaade on end omakorda väljendanud jälle kolmel üksteisele järgneval kujul — fetišismis, polüteismis ja monoteismis. Teisel, metafüüfilisel staadiumil asendatakse inimesesarnased üleloomulikud loodusnähtuste põhjused üksikute nähtuste taga peituvate abstraktsete j õ u d u d e g a, nagu näit. „elujõud", „tühjuse hirm" (horror vacui) jt. Viimaks kolmandal, positiivsel staadiumil inimese vaim piirdub ainult sellega, et vaatluse ja eksperimendi teel konstateerida üksikuid f a k t e ja nende vahel olevaid seadusepäraseid s i d e m e i d, jättes kõik muu täiesti kõrvale. Nüüdsel ajal ei peeta seda Comte'i kolme staadiumi „seadust" enam seaduseks — teadusliku seaduse mõttes. Siiski sisaldub ka temas omajagu tõtt: meie ei saa eitada, et üksikud inimesed ja ka terved inimgrupid tegelikult erinevad oma üldise mõtlemisviisi poolest ja et need erinevused on sagedasti väga suured ja sealjuures sedalaadi, et me võime nende puhul õigusega rääkida inimese mõtlemise arengu staadiumidest. Lähemalt tutvudes nende arengustaadiumidega, tohiks osutuda eriti õpetlikuks kõrvutada kõige algelisemat neist kõige kõrgemaga. Niisugune kõrvutamine võib kaasa aidata ka selle üldise suuna selgitamiseks, millises on oma senises arengus liikunud, ja tõenäoselt liigub ka edaspidi, inimese mõtlemisviis. Kõige algelisemaks ehk primitiivsemaks võime kaheldamatult lugeda loodusrahvaste ja laste, kõige kõrgemal seisvaks teaduslikult haritud eurooplase mõtlemist. Seega võiksime võtta võrdluseks kõigepealt need kaks mõtlemisviisi tüüpi.

Mis puutub esimesse neist, loodusrahvaste ja laste mõtlemisse, siis on see viimaseil aastakümneil olnud rohkearvuliste psühholoogiliste uurimiste objektiks ja meil on selle kohta olemas juba palju väärtuslikke andmeid. Selliseist uurimusist loodusrahvaste mõtlemise kohta tuleks nimetada kõigepealt tuntud prantsuse filosoofi L é v y - B r u h l'i (Pariisis) omi ja lapse mõtlemise kohta tuntud Genfi psühholoogi P i a g e t' uurimusi [1]. Meie otstarbeks — üldjoontes iseloomustada primitiivset

mõtlemist, et võrrelda teda meie aja kõrgelt arenenud kultuurinimese mõtlemisega — jätkub, kui piirdume kõigepealt nimetatud kahe teadlase uurimuste tulemustega, täiendades neid siin ja seal teiste andmetega. Peatume eeskätt täiskasvanud loodusinimese mõtlemisel.

Lévy-Bruhl'i järgi on loodusinimese mõtlemise esimeseks tähtsamaks põhijooneks see, et ta on veel vähe diferentseeritud. Eriti puudub temas selge vahetegemine objektiivsete, meelte läbi antud, asjade omaduste ja omaenda subjektiivsete reaktsioonide (tundmuste, tungide, liigutuste) vahel asjade mõjul. Seetõttu on loodusinimese silmis asjad peale nende meeleliste omaduste varustatud veel väga mitmesuguste heade või kahjulikkude jõududega, mis iseenesest ei ole küll meeltega tajutavad, kuid on siiski sama reaalsed, mitmeti reaalsemadki kui asjade meelelised omadused. Kui seda realiteeti, mis on juurdepääsetamatu meie kogemusele, nimetada müstiliseks realiteediks, samuti selle tunnetust, olgu ta tõeline või illusoorne, müstiliseks tunnetuseks, siis võime öelda, et loodusinimese maailm ja tema kujutlused sellest on müstilised. Kui tahaksime rakendada Taine'i vormeli: asjad on kestvad aistingute paratamatused (nécessités permanentes des sensations), mis oleks maksev kõigepealt eurooplase mõtlemise kohta, ka loodusinimese mõtlemisele, siis peaksime seda täiendama: aistingute ja müstiliste muljete paratamatused.

See tugev müstiliste elementide kiht loodusinimese mõtlemises seletab meile väga palju selle silmatorkavast omapärast. Loodusinimene, kes arvestab esijoones asjade müstilisi omadusi, seda, mida tema võib neilt loota või karta, seda, mida need tähendavad temale millegi muu suhtes jne. ja mitte — nende meelelisi omadusi, näeb sarnasust ja samasust seal, kus meie näeme ainult erinevat, ja on omakord sagedasti pime sarnasuste suhtes, mida meil ei jätaks tähele panemata ka lapsed. Seda loodusinimese mõtlemise omadust, otsustada asjade ja nende suhete üle mitte nende objektiivsete tunnuste, vaid kõigepealt neil eeldatud omaduste ja jõudude järgi, tahab Lévy-Bruhl nimetada „osavõtu seaduseks" (loi de participitation), mõeldes „osavõtu" all asjade osavõttu samadest müstilistest omadustest ja jõududest ning selle tagajärjena teatud mõttes ka nende osavõttu üksteisest. See „osavõtu seadus" seletaks meile ka loodusinimese mõtlemise aloogilist iseloomu, eriti tema näivat ükskõiksust vasturääkivuse seaduse nõuete vastu. Siiski poleks siin õige rääkida aloogilisest või antiloogilisest (loogikavastasest) mõtlemisest. Viimane eeldaks teatud mõttes loogika normide teadlikku eitamist, mida meie leiame ainult kõrgelt arenenud mõtlemises, näit. mõnede filosoofide juures. Õigem oleks sedapuhku rääkida preloogilisest (eelloogilisest) mõtlemisviisist. Mõned näited aitavad meid selgitada „osavõtu seaduse" tähendust. Bororod (Lõuna-Ameerikas) ütlevad: „Me oleme ararad" (punased papagoid). Endastmõistetavalt märkavad ka nemad vahet bororo ja papagoi vahel, kuid see tähendab neile vähe. Punane

papagoi on nende grupi totem'iks, loomaliigiks, mis annab grupile nime ja müstilisel viisil moodustab grupi olu, ja nii on bororod tõeliselt punased papagoid ararad. Neegripealikut päevapildistatakse ja ta palub, et pildi negatiiv saadetaks Inglismaale. Mõne aja pärast pealik haigestub ja kõik on arvamisel, et negatiiviga peab olema midagi juhtunud. Asi ja pilt, asi ja vari jne. võtavad osa samadest müstilistest jõududest ja omadustest ning on selles mõttes üks ja sama, ja kui teha midagi pildi või varjuga, siis peab see mõjuma ka asjasse enesesse. Sellel põhjeneb ka nn. „pildinõidus": soovitakse näiteks teatava vaenlase surma, valmistatakse teda kujutav nukk ja torgatakse siis läbi. Nuku haavamine peab mõjuma ka vaenlasesse endasse. „Pildinõiduse" puhul on huvitav möödaminnes ära märkida, et usk selle mõjusse võib üksikuil juhtudel olla nii tugev, et inimesed, kelle vastu see oli toime pandud, sellest teada saades niivõrd hirmuvad, et tegelikult haigestuvad ja koguni surevad. „Mina tean," ütles keegi indiaanlane Põhja-Ameerikas kellegi reisija kohta (kes oli joonistanud pühvleid oma taskuraamatusse), „et see mees on suure hulga pühvleid pannud oma raamatusse, — mina olin juures, kui ta seda tegi, ja sellest ajast peale pole meil enam pühvleid toiduks" — ka siin jälle asja ja pildi samastamine. Viimaks loetakse ka asi ja nimi teatavas mõttes samaseiks, mille tõttu arvatakse näiteks teatavatel juhtudel targemaks õnnestusttoovate asjade nimetust mitte tarvitada, vaid tähendada neid mõne teise asja nimega. Nii ei hüüta näiteks jahil tiigrit või leopardi nähes teistele jahikaaslastele mitte „tiiger" või „leopard", vaid — „kass" või midagi muud.

„Osavõtu seadus" on teatavas mõttes mõõtuandvaks ka loodusrahvaste kausaalsusmõiste kujundamisel. Teatud asi ei mõju teisele: ei põhjusta selles mitmesuguseid muudatusi mitte tema enese loomulike omaduste ja temas peituvate jõudude ehk energiate läbi, vaid tõeliseks põhjuseks on alati mingi müstiline jõud, mis tarvitab antud asja kõige enam oma tööriistana. Nii ei mõju mürk näiteks mitte mürgina, vaid müstilise jõu tööriistana ja ei erine sellepoolest mõnest muust sama müstilise jõu tööriistast, näit. kivist, luutükist jne. Sellepärast ei ole olemas ka „juhust": kas keegi saab surma langeva puu all, või haavata metslooma poolt, või vigastada õnnetul kukkumisel — iga kord on õnnetuse tõeliseks põhjuseks müstiline jõud, mis laskis puu langeda inimesele, mis ässitas tema vastu metslooma jne. Seetõttu peab niisugustel juhtudel otsima ka süüdlast, kes on vabastanud kahjuliku müstiilise jõu, juhtinud tema ohvri vastu. Näiteks, keegi neegripealik, saades jahil elevandi poolt haavata, süüdistas enne surma oma 12 naist ja orja, et need olevat tema püssi ära nõidunud. Kolm neegrinaist lähevad jõest vett tooma ja üks neist langeb krokodilli ohvriks — jälle on keegi selles süüdi: miks oleks krokodill muidu tulnud ja otsinud endale välja just selle naise. Austraallanna saab ussist nõelata ja sureb selle tagajärjel — jälle otsitakse süüdlast ja leitaksegi selline.

Niisugune kogu mõtlemise orienteerumine esijoones müstiliste, harilikule kogemusele juurdepääsetamatute asjade omaduste järgi peab tooma enesega paratamatult kaasa teatava ükskõiksuse igapäevase loomuliku kogemuse vastu ja viima teiste tunnetusallikate eelistamisele, ja seda ka praktilistes küsimustes, mida meie ka tegelikult näemegi. Niisuguste tunnetusallikate hulka kuuluksid esijoones: omaenda sotsiaalse grupi traditsioonilised arvamused, unenäod, ennustused, ordaaliad ja viimaks üksikuil eelistatud isikuil (tamaanidel jne.) esinevad erilised müstilised tunnetusvõimed.

Peatume kõigepealt lühidalt unenägudel. Unenägu avastab varjatut, kuulutab tulevikku, annab näpunäiteid praktilise tegevuse jaoks jne. Misjonäri manitsusele, ta saatku oma poeg ometi kooli, vastas keegi neegripealik: „Ma tahan selle üle und näha" — nii nagu me oleksime sellisel juhul vastanud: „Ma tahan selle üle järele mõelda." Seejuures loetakse unenäo sisu sama reaalseks kui normaalse taju sisu. Nii näeb näiteks keegi herokeeslane öösi unes, et teda on nõelanud uss, ja hommikul hakataksegi teda nii ravima, nagu oleks uss teda tõepoolest nõelanud. Keegi neeger näeb unes, et naaber on tapnud tema õe. Ärganud, ilma järele vaatamata, kas see ka tõesti nii on, läheb ta naabri juurde ja tapab selle. Hiljemini õigustab ta oma tegu sellega, et naaber oleks tema õe niikuinii tapnud.

Mis puutub ennustustesse, siis võib nende suhtes siin ära märkida kõigepealt ühe huvitava joone. Teatavale nähtusele ei vaadata ainult kui teise loodetud või kardetud nähtuse ennustusele, pildile, sümbolile jne., vaid seda loetakse teatava määrani ka teise nähtuse põhjuseks. Seetõttu peetakse sageli võimalikuks teatavat mittesoovitavat nähtust ära hoida, tehes kahjutuks seda ennustav teine nähtus. Minnes näiteks põllule lõikusele, tehakse seejuures hirmsat kära: nii pole kuulda teatava linnu kisa, mis peab ennustama ebaõnnestumist ettevõttes, ja ollakse sellega ka kindlustanud ennast ebaõnnestumise enese vastu. Teine näide: neegrid sõidavad jõge mööda paadis; korraga näitab end pahemalt poolt teatav lind, mis ikka tähendab õnnetust: kohe pööratakse paat 180 kraadi võrra ümber, — lind on nüüd paremal pool, õnnetus on ära hoitud, minnakse kaldale, peetakse tänupalve ja sõidetakse siis endises suunas rahulikult edasi.

Sellele lühikesele loodusinimese mõtlemisviisi üldisele iseloomustusele tuleb juurde lisada, et ta oleks Lévy-Bruhl'i järgi kehtiv kõigepealt loodusrahvaste k o l l e k t i i v s e t e kujutluste ja mõistete kohta. Võetud üksiku isikuna, sedavõrd, kuivõrd ta mõtleb ja teotseb sõltumatult kollektiivseist kujutlusist — kui see üldse on võimalik —, käitub loodusinimene sagedamini täpsalt nii, nagu meie seda temalt ootame: olles jahil tapnud kaks looma ja leidnud ainult ühe neist, küsib ta eneselt, mis on saanud teise loomaga, ja hakkab seda otsima; sattunud ootamatult vihma alla, püüab ta selle eest varju leida jne. Kuid sellest ei järgne veel, et loodusinimese vaimne tegevus toimub alati samade

seaduste järgi kui meie oma. Sedavõrd, kuivõrd ta on kollektiivne, allub ta oma eneste seadusile, milliseist on tähtsamaks ja üldisemaks ülaltähendatud „osavõtu seadus“.

Niipalju loodusrahvaste üldisest mõtlemisviisist, millega mitmes punktis sarnaneb ka kultuurrahvaste vähemarenenud liikmete oma, nagu see väljendub paljudes enam või vähem levinud ebausklikes arvamusis: usutakse, näit., et unenäod võivad mingil üleloomulikul teel ennustada tundmatut tulevikku, et on olemas „õnnelik käsi“, „kuri silm“, „õnnelikud“ ja „õnnetud“ päevad, et teatav nähtus (näit. 13 inimest lauas) võib ennustada mingit teist nähtust, millega ta iseeneses pole sugugi seotud (näit. surmajuhtu) ja et tema ärahoidmisega on võimalik ära hoida ka seda teist nähtust jne. — mille kõige kohta leidub rikkalikku materjali rahvaluule arhiivides ja rahvaluule uurimisele pühendatud kirjanduses.

Palju sarnasust loodusinimese mõtlemisviisiga pakub ka lapse üldine mõtlemisviis — kuni umbes 11—12 a. vanuseni. Me võime Piaget' järgi laste vaateis neid ümbritsevaile nähtusile ehk laste „filosoofias“ ära märkida kõigepealt kolm üldist joont: a) realism, b) animism, c) artifitsialism. Esimene neist, realism, väljendub selles, et laps ei tee veel hästi vahet sisemise ja välise, psüühilise ja füüsilise vahel, kaldub omistama asjadele seda, mis on mõtleja subjekti enese tegevuse tulemuseks. Nii arvavad paljud lapsed, et inimese poolt asjadele antud nimed on asjades enestes, et päikese, kuu, pilvede näiv liikumine ühes meiega meie liikumisel on nende reaalne liikumine, et mõtted ja unenäod on midagi materjaalset, mõtted näit. on tehtud õhust, tuulest jne., ja unenäod ei ole midagi muud kui väikesed pildid, väikesed lambid, tuled jne., mida saadavad enesest välja kuu või tänavalaternad või pilved, päike, tuul ja mis võivad asuda ka teatavas kohas, näit. toas.

Teine lapse mõtlemisviisi üldine joon, animism (animus — hing), väljendub selles, et lapsed vaatavad ka eluta asjadele, ja kõigepealt niisugustele, mis liiguvad või võivad liikuda, nagu päike, kuu, pilved, tuul, vesi, tuli, autod jne., kui elustatuile ja omistavad neile seejuures sagedasti ka veel isiksuse ja tahte, näit. arvavad, et kuu „tahab vaadata, mida meie teeme“, „valvab meid, vaatab, kas meie oleme head“, et päike tuleb, „et kuulata, mis meie ütleme“ jne.

Kolmas lapse mõtlemisviisi tähtsam joon, artifitsialism, mis on teatava määrani seotud teise joone — animismiga, väljendub selles, et laps lahendab küsimuse üksikute asjade tekkimisest, üksikute nähtuste põhjustest sagedasti sel teel, et arvab, asju olevat keegi t e i n u d, kunstlikult valmistanud (kust ka nimetus: artificialis — kunstlikult valmistatud), nähtusi keegi esile kutsunud jne. Nii näit. on mõnede laste arvates päike ja kuu suured kerad, mille teinud inimesed ja süüdanud siis põlema ning visanud taeva, kusjuures kuu valmistatakse alati uuesti. Samuti on pilved teinud müürsepad mullast ja kividest ning jõed, järved ja mered on kaevanud ja täitnud veega inimesed. Ka väikesed

lapsed — sellele arvamusele jäävad sagedasti ka need lapsed, kes on saanud vanemailt juba vastavaid õigeid seletusi — tulevad ilmale sel teel, et keegi on nad teinud (näit. lihunikult ostetud lihast, nagu arvas üks väike tütarlaps). Säärane artifitsialistlik mõtlemisviis paistab silma ka neis seletusis, mida lapsed annavad üksikute loodusprotsesside põhjuste kohta: kuu ja päike liikuvad selle tõttu, et neid panevad liikuma pilved, vesi jookseb ojas selle tõttu, et teda panevad jooksma oja põhjas lamavad kivikesed jne. Seejuures selgub lähemalt vaadates, et niisugused seletused on iseeneses palju rohkem moraalset kui mehaanilist laadi. Kui näit. pilved panevad päikese liikuma, siis seepärast, et on olemas teatav võitlus hea ja halva ilma vahel: kui tuleb päike, siis peavad kaduma pilved, ja kui tulevad pilved, siis peab kaduma päike. Loodusprotsesside seletamise puhul laste poolt on huvitav ära märkida, et lapse kujutlused põhjuslikust sidemest üldse erinevad mitmeti täiskasvanu omist. Põhjuslik side on lapse silmis esijoones d ü n a a m i l i s t laadi: paadid ei seisa vee peal mitte seetõttu, et nad on kerged, vaid selle tõttu, et nad kiiresti liiguvad; pilved jäävad püsima oma asendisse samuti oma kiire liikumise tõttu, vesi tõuseb klaasis, millesse on lastud kivi, seepärast, et kivi on raske, kaalub vee üles ja kutsub selles esile voolu jne. Seejuures ei tee lastele nähtavasti raskusi näit. ka säärane arvamus, et tuul ajab pilvi edasi ja ise tekib jälle pilvede liikumisest, või paneb liikuma puude oksad ja ise tekib jälle viimaste liikumisest.

Artifitsialism lapse mõtlemises juurdub kõigepealt kahes faktoris. Esimene neist on lapse e g o t s e n t r i s m — laps mõtleb ja kõneleb kõigepealt enese jaoks ja on ise kõigi nähtuste keskkohaks; teine faktor on lapse f i n a l i s m, tema kalduvus defineerida iga asja tema otstarbe (lad. finis) järgi: päike on selleks, et meid soojendada, kuu selleks, et „öösi valgust teha", mäed „selleks, et neil jalutada", ema „selleks, et taldrikuid pesta" jne. Kui loodus on niiviisi olemas meie jaoks, kui ta võtab osa kõigist inimese tegevusist ja eesmärkidest, siis on ka loomulik, et laps lahendab küsimusi tekkimisest ja põhjustest artifitsialismi mõttes.

Lõpuks tuleb tähendada, et eelpool esitatud lapse mõtlemise üldised jooned on väljendatud üksikuil lastel erineval määral ja kaovad aastatega vähehaaval. Näit. loevad lapsed alguses elustatuks kõike seda, mis liigub, hiljemini ainult neid objekte, mis „liiguvad iseenesest", ja lõpuks ainult taimi ja loomi või üksnes loomi.

Loodusinimese ja lapse mõtlemiselt pöördume nüüd teaduslikult haritud täiskasvanud eurooplase mõtlemisele. Meil ei ole selle iseloomustamiseks kasustada selliseid üksikasjalisi uurimusi, nagu näit. Lévy-Bruhl'i ja Piaget' uurimused loodusrahvaste ja laste mõtlemise kohta. Kuid meie võime siin lähtuda teist laadi andmeist — lugeda teaduslikult haritud eurooplase üldisele mõtlemisviisile tüüpilisteks kõigepealt neid üldisi eeldusi, millistel põhjeneb teaduslik mõtlemine kui niisugune — teaduslik uurimistöö üksikuis teadusis, eeskätt loodusteadusis ja osalt ka

filosoofias. Esimene joon, mis meile meie aja teaduslikus mõtlemises tema võrdlemisel primitiivse mõtlemisega silma paistab, on tema kõrge diferentseerumus: tehakse selgelt vahet ühelt poolt asjade meeleliste omaduste ja teiselt poolt omaenda subjektiivsete elamuselementide — tundmuste, soovide, kalduvuste jne. ehk (tarvitades tuntud saksa filosoofi Avenarius'e terminoloogiat) — ühelt poolt „elementide" ja teiselt poolt „karakterite" vahel ning loetakse asjadele enestele kuuluvaiks tunnuseiks ainult esimesi, mitte aga viimaseid, nagu seda teeb veel primitiivne mõtlemine.

Teadusliku mõtlemise teiseks iseloomustavaks jooneks on tema hoidumine igasugusest „müstikast" ja „metafüüsikast": arvestatakse ainult seda, mis on meile otseselt antud kogemuses või millele meie võime jõuda kindla loogilise järeldamise teel kogemuse andmeilt, ja jäetakse kõrvale kõik muu — igasugused nähtuste taga seisvad, materjaalsed ja vaimsed substantsid, jõud ja võimed, mida populaarne ja osalt ka teaduslik ja filosoofiline mõtlemine on seni lugenud vajalikuks juurde mõelda kogemuse andmeile.

Teadusliku mõtlemise kolmandaks jooneks on eeldus looduse ühetaolisusest: eeldatakse, et kõik maailmas — nii välismaailma nähtused kui ka meie omad elamused — alluvad oma kindlatele seadustele, millistest ei ole olemas mingit kõrvalekaldumist, kas sel teel, et näit. mingi kõrgem võim segaks end nähtuste käiku, üksikuil juhtudel kutsuks esile midagi, mis käiks vastu nende nähtuste kohta maksvaile seadusile (imetegu!), või sel teel, et mingi asi järsku ise muudaks oma seniseid omadusi: lahtilastud kivi ei kukuks enam alla, inimesed ei sureks enam jne. Seetõttu sünnib ka üksikute nähtuste seletamine ikka ainult nende kohta kindlaks tehtud seaduste põhjal, milliseid peab arvestama ka teaduslik „fantaasia" oma loovas tegevuses.

Tähendatud üldistele teoreetilistele vaateile vastab ka „eurooplaste" praktiline tegevus. Võimu allikat loodusnähtuste üle nähakse kõigepealt teadmises (Bacon'i kuulus: „tantum possumus quantum scimus" — niipalju võime, kuipalju teame). Praktilises tegevuses püütakse seepärast kasustada kõigepealt igapäevase kogemuse või teadusliku uurimistöö teel saadud teadmusi vastavate objektide kohta.

Niipalju lühidalt „teaduslikust" mõtlemisest. Meie näeme, et võrreldes primitiivse — loodusrahvaste ja laste — mõtlemisviisiga omab ta kõigepealt kolme iseärasust: a) diferentseerumus, b) kindel allumine loogikale, c) püüe kõiki üleliigseid elemente enesest elimineerida. Nende iseärasustega oleks üldjoontes ära tähendatud ka see üldine suund, milles inimeste mõtlemine oma arengus — vähemasti oma kõige enam edasijõudnud esindajate juures — on seni liikunud ja . . . saab arvatavasti ka tulevikus liikuma?

Kuid enne, kui me katsume viimasele küsimusele vastata, peame seda üldist pilti teaduslikust mõtlemisviisist, millele, nagu juba tähendatud, meie jõudsime teadusliku uurimistöö üldiste eelduste analüüsi

põhjal, täiendama veel mõningate andmetega „elust". Me võime selles kasustada kahe uurimise — ühe suurema ja teise vähema — tulemusi teadusmeeste usuliste vaadete kohta, mis on viimaseil aastail teostatud Ameerikas. Esimene neist kuulub tuntud ameerika usupsühholoogile J. Leuba'le. Olles huvitatud sellest, kuivõrd kristlikku laadi usulised vaated leiavad veel poolehoidu ameerika teadusmeeste juures, korraldas Leuba viimaste hulgas laiaulatusliku ankeedi, paludes vastata järgmistele küsimustele: 1) kas nad usuvad niisuguse jumala olemasolusse, nagu kujutlevad teda kristlikud usundid, 2) kas nad usuvad hinge surematusse. Teise, väiksema uurimise korraldasid kaks teist ameerika psühholoogi, H. Lehmann ja P. Witty, kogudes andmeid selle kohta, kui suur osa Ameerika väljapaistvamaist teadlasist oli oma „Who's Who in America" (Ameerika tähtsamate tegelaste käsiraamat) jaoks valmistatud lühikestes autobiograafiates — vastuseks sellekohasele küsimusele — ära tähendanud ka oma kuuluvuse teatava kiriku liikmeskonda. Mõlema uurimise tulemused räägivad teatava määrani sedasama keelt. Nii leidis Leuba, et 1) teatavate teaduste esindajate hulgas oli usklikke protsentuaalselt palju rohkem kui teatavate teiste teaduste esindajate hulgas ja 2) vähem väljapaistvate teadusmeeste juures oli „usklikke" tunduvalt rohkem kui enam väljapaistvate hulgas. Et tuua mõned arvulised andmed väljapaistvamate teadusmeeste kohta, siis leidus kristlikku jumalusse uskujaid füüsikute hulgas 34,8%, ajaloolaste hulgas 32,9%, bioloogide hulgas 16,9% ja psühholoogide hulgas 13,2%. Samasugune oli lugu ka usuga inimese hinge surematusse. Uskujaid oli füüsikute hulgas 40%, ajaloolaste hulgas 35,3%, bioloogide hulgas 25,4% ja psühholoogide hulgas 8,8%. Lehmann'i ja Witty poolt toodud andmete järgi oli füüsikuist ära tähendanud oma kuuluvuse teatava kiriku liikmeskonda 37,31%, bioloogidest 14,83% ja psühholoogidest 16,61% (ajaloolaste kohta ei ole andmeid toodud), kusjuures vanemate teadlaste protsent (kelle hulgas leidus ka rohkem tuntud nimesid) oli iga kord tunduvalt väiksem kui nooremate oma, näit. oli füüsikuist vanemaid 7,39% ja nooremaid 68,65%, psühholoogidest vanemaid 7,32%, nooremaid 29,17%. Erandiks olid vaid bioloogid: vanemaid — 12,77%, nooremaid — 0% [2].

Esimene järeldus, mida võiksime toodud andmeist teha, oleks järgmine. Erinevused üksikute teaduste ainete üldises iseloomus, nende meetodites ja uurimistöö üldistes eeldustes mõjuvad mitmeti kaasa nende teadustega alaliselt teotsevate uurijate üldise mõtlemisviisi ja sellega seotud üldise maailmavaate kujunemisel. Seetõttu me peaksime ü h e teadusliku mõtlemisviisi asemel võib-olla rääkima mitmest — matemaatikalisest, füüsikalisest, bioloogilisest, psühholoogilisest, ajaloolisest, filosoofilisest jne. mõtlemisviisist. Teiseks paistab, et see, milles üksikute teaduste esindajate isiklikud „filosoofilised" vaated kõige enam lahku lähevad, on küsimus neist elementidest, mida tuleb lugeda üleliigseiks teaduslikus maailmavaates ja seetõttu sellest elimineerida:

kuna ühed arvavad, et teaduslikus maailmapildis jääb ruumi ka veel isikliku jumala, surematu hinge jne. jaoks, ei taha teised sellega nõus olla. See viib meid küsimusele, kuidas seda üldist suunda, milles on seni oma arengus liikunud teaduslikult haritud inimeste mõtlemisviis, üldmaailmavaateliselt ja filosoofiliselt seisukohalt üldse hinnata. Et me peame seda väga kõrgelt hindama metoodiliselt ja üldloogiliselt seisukohalt, selles võib vaevalt tekkida kahtlusi.

Huvitava seisukohaga antud küsimuses esines mõned aastad tagasi sellele eriti pühendatud artiklis tuntud vene filosoof N. O. Losskij [3]. Võrreldes loodusinimese ja teaduslikult haritud eurooplase mõtlemisviisi, jõuab ta järgmisele tulemusele. Vahe mõlema vahel ei seisa mitte ainult selles, et loodusinimese mõtlemine on seotud teatavate subjektiivsete elementidega, millistest eurooplase mõtlemine on end vabastanud, vaid kõigepealt selles, et loodusinimene näeb maailmas enam elemente ja enam komplitseeritud sisu, kui seda on võimeline nägema eurooplane. Sellelt poolt seisab loodusinimese mõtlemine lähemal paljude suurte kunstnike ja filosoofide mõtlemisele, kes on suutnud säilitada tundlikkuse teatavate maailma külgede vastu, milline on positivistlikult meelestatud teadlasel ja haritlasel kaduma läinud. Selles mõttes on võimalik tuua suurtest filosoofilistest süsteemidest rida näiteid, millistes ilmneb kaheldamatult teatav sisemine sugulus primitiivse maailmamõistmisega. Säärane sugulus oleks meile näit. antud kujutluses üksikute esemete multi- ehk mitmepresentsist (mõnede filosoofide juures: hing tervikuna igas üksikus kehaosas), näivas hoolimatuses vasturääkivuse seaduse vastu jne. Harjunud töötama ainult teatava valikuga maailma terviklikust koostisest, on eurooplase mõistus teinud selle piiratud meetodi maailmakäsitluse universaalmeetodiks ja on seetõttu muutunud tegelikult vaesemaks. Seevastu omab loodusinimese mõistus ikka veel elavat tundlikkust kõigi maailmaprotsessi külgede suhtes, kuid, segadusse viidud maailma äärmise keerukuse tõttu, ei ole ta jõudnud selgeile mõisteile ja üksikute kogemuselementide selgele diferentseerimisele. Lühidalt võiks seepärast öelda: haritud positivistliku eurooplase arenguaste on kõrgem, kuid loodusinimese mõistuse tüüp seevastu on rikkam. Mõistuse kasvatuse ideaaliks oleks seepärast: säilitada positiivse mõtlemisvõime ja abstraktse mõtlemise kõrge arenguaste ja viia samale kõrgusele tundlikkus maailmaprotsessi dünaamilise külje vastu ja maailma ideaalsete aluste mõistmine.

Et antud küsimuses kindlamale seisukohale jõuda, peame kõigepealt küsima: kas viimasel kolmel sajandil nii üksikteadustes kui ka paljudes filosoofilistes õpetustes selgesti esile astuv alaline püüe, piirduda ainult sellega, mis on otseselt antud kogemuses või on seotud sellega kindlate loogiliste mõttekäikude läbi, ja jätta kõik muu, nagu „jõud“, „võime“, „substants“, „hing“, täiesti kõrvale — kas see püüe on tingitud kõigepealt sellest, et on ajutiselt mõjule pääsenud teatavad ekslikud või ühekülgsed filosoofilised õpetused ja voolud, mis toetavad seda

püüet (mis näib olevat ka Losskij arvamus), või on kogu teaduse areng, meie päev-päevalt ikka rikkamaks muutuvad teadmised kogu meid ümbritsevast maailmast oma raudse „tõsiasjade loogikaga“ meile iseenesest peale sundinud teatavad üldised vaated, teatava üldise mõtlemisviisi. Kui on õige viimane oletus, siis ei ole meil ka õigust rääkida mõtlemise „vaesumisest“, mis tähendaks millegi väärtusliku kaotamist, vaid võime rääkida pigemini tema vabanemisest subjektiivseist — kas isiklikest või kollektiivseist — ja asjades enestes mitte põhjendatud lisandeist objektiivsele maailmapildile. Ja sellega oleks meil ka õigus arvata, et inimkonna teaduslikult haritud osa üldine mõtlemisviis jätkab, vaatamata üksikuile ajutistele kõrvalekaldumistele, oma arengut ka tulevikus samas üldsuunas kui seni.

[1] L. Lévy-Bruhl, Les fonctions mentales dans les sociétés primitives, Paris, 1910, ja La mentalité primitive, Paris 1922. J. Piaget, La représentation du monde chez l'enfant Paris, 1926, ja La causalité physique chez l'enfant, Paris 1927.

[2] J. Leuba, The Belief in God and Immortality. 2 tr. Boston 1921, H. Lehmann ja P. Witty, ajakirjas The American Journal of Psychology, 1931.

[3] „Ürginimese ja haritud eurooplase intellekt“. Sovremennyja Zapiski XXVIII. 1926.

K. Ramul

Äratrükk teosest: „Korp. Sakala 1909—1934“.

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1934.